

УДК 929(477)Явор:821.161.2-6
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.2.29>

**ПОСТАТЬ ВОЛОДИМИРА ЯВОРИВСЬКОГО В ОЦІНЦІ СУЧАСНИКІВ
(на матеріалі спогадів та щоденників О. Гончара і Д. Павличка)**

**THE FIGURE OF VOLODYMYR YAVORIVSKIY
IN THE ASSESSMENT OF CONTEMPORARIES
(based on the record of memoirs and diaries of O. Honchar and D. Pavlychko)**

Меленчук О.В.,
orcid.org/0000-0002-1382-7360
кандидат філологічних наук,
асистент кафедри української літератури
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Статтю присвячено аналізу мемуарного матеріалу сучасників В. Яворівського – О. Гончара і Д. Павличка, які залишили цінні з погляду літературознавства відомості про громадсько-політичну, публіцистичну та літературну творчість письменника. Завдяки щоденниковим записам О. Гончара та спогадам Д. Павличка увиразнюється творчий портрет В. Яворівського, залишивши помітний слід в історії українського політикуму та красного письменства. В. Яворівський із числа тих активних діячів, котрі своєю наполегливою, а то й виснажливою працею доклали значних зусиль до формування української державності. Наприкінці 1980-х років літератор належав до когорти української творчої інтелігенції, діяльність якої стала духовною основою незалежності України.

У статті крізь призму творчих контактів В. Яворівського з О. Гончарем, Д. Павличком, розглянуто особливості творчого характеру та змальовано портрет політика у контексті подій українського державотворення, його участь в історії створення Народного Руху України. Зокрема деталізовано на щоденникових нотатках О. Гончара, котрий виокремлює ораторські здібності В. Яворівського, його вміння виступати з найвищих державних трибун в теле- й радіоефірах та влучними висловлюваннями, аргументованими роздумами над важливими і дискусійними питаннями впливати на найширше коло аудиторії.

Мемуарні джерела засвідчують, що серед багатьох аспектів політичної і творчої діяльності В. Яворівського, актуальною залишалася боротьба за українську мову. Письменник не лише був причетний до створення проєкту Акту проголошення незалежності України, а й відстоював права державної мови, брав активну участь у підготовці відповідного закону. Питання державності української мови неодноразово порушувалося в публіцистиці В. Яворівського.

Ключові слова: державність, мова, національний, самостійний, Україна, спогади, щоденник.

This article is devoted to the analysis of the memoir material of V. Yavorivskyi's contemporaries – O. Honchar and D. Pavlichko, who left valuable information about the socio-political, journalistic and literary work of the writer. Thanks to O. Honchar's diary entries and D. Pavlichko's memories, the creative portrait of V. Yavorivskyi leaves a noticeable mark in the history of Ukrainian politics and literary writing. V. Yavorivskyi is one of those active figures who, with their persistent and even exhausting work, made significant efforts to the formation of Ukrainian statehood. In the late 1980s, the writer belonged to the assortment of the Ukrainian creative intelligentsia, whose activities became the spiritual foundation of Ukrainian independence.

In the article, the peculiarities of creative character and the portrait of the politician is drawn in the context of the events of Ukrainian state formation. In particular, it is detailed in the diary notes of O. Honchar, who singles out the oratorical skills of V. Yavorivskyi, his ability to speak from the highest state tribunes on TV and radio broadcasts and to influence the widest circle of audiences with accurate statements, reasoned reflections on important and debatable issues.

Memoir sources confirm that among many aspects of V. Yavorivskyi's political and creative activity, the struggle for the Ukrainian language always remained relevant. The writer was not only involved in the creation of the project of the Act of Declaration of Independence of Ukraine but also defended the rights of the state language and took an active part in the preparation of the corresponding law. The issue of the statehood of the Ukrainian language was repeatedly raised in the works of V. Yavorivskyi.

Key words: statehood, language, national, independent, Ukraine, memories, diary.

Постановка проблеми. Розпад Радянського Союзу активізував національно-патріотичні сили українського народу та зумовив формування української національної державності, яка в історичному вимірі пройшла складний шлях свого становлення. Проголошення незалежності України визначило подальший вектор національної самоідентифікації, розвитку гуманітарної політики щодо реалізації духовного потенціалу нації, спонукало утвердженню статусу української мови як державної на Конституційних засадах, пробудженню національної пам'яті українців та поверненню фальсифікованої тоталітарним режимом історії й табуйованих імен діячів української культури тощо. Не важко спрогнозувати долю України, якби у часи Перебудови, на порозі української незалежності, на захист державних інтересів не стали ті, хто був першопрохідцем української політики та будівничими національної ідеології. З неабиякою силою і відповідальністю активізувався рух української творчої інтелігенції з числа дисидентів, шістдесятників та молодшої генерації громадсько-політичних діячів в особі М. Гориня, Б. Гориня, Л. Лук'яненка, В. Чорновола, Д. Павличка, І. Драча, В. Дончика, Л. Танюка, В. Яворівського та ін. З цього погляду актуально звернутися до щоденникового та мемуарного матеріалу видатних українських майстрів слова – О. Гончара і Д. Павличка, які обсервують суспільно-політичний рух, осмислюють проблеми українського політикуму через призму подій і постатей, чий внесок у творення самостійної України неможливо переоцінити.

Українському письменнику, громадсько-політичному діячеві, лауреату Шевченківської премії Володимирі Яворівському (1942–2021) 11 жовтня 2022 року виповнилося б 80 років, однак йому не судилося дожити до цієї дати. Життя письменника обірвалося на пів слові, коли було ще багато творчих задумів і один із них – роман про Тараса Шевченка, який так і не побачив світу. Фіналом його творчих здобутків стали історичні романи «У мене вечеряв Ісус. Княгиня Ольга – велика грішниця, яка стала святою» (2019) та «Іван Окаянний: найстрашніші дні гетьмана Мазепи» (2020). Історична тематика, як і доля України, її незалежність, були наріжною темою його художніх творів та радіопубліцистики. В. Яворівський

залишив помітний слід в українській політиці, оскільки був одним із засновників Народного Руху України, обирався депутатом багатьох скликань до Верховної Ради України, відстоював ідеї демократизації, свободи слова, прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин тощо. Цей етап боротьби за незалежну українську державність відтворено у «Спогадах» українського письменника, літературознавця, перекладача, громадсько-політичного діяча Д. Павличка, де неодноразово згадується ім'я В. Яворівського, який стояв на чолі демократичного руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчі здобутки В. Яворівського в різних аспектах висвітлювалися у наукових студіях Ю. Белінської, О. Дуличанської, О. Грищенко, Г. Клочка, А. Мацевича, Л. Мороз-Погрібної, В. Панченка, Л. Сеника, Ю. Соловійова, А. Тарана, Л. Ромашенко, Л. Хавалджи, на окрему увагу заслуговує праця М. Якубовської «„Твоїм будущим душою я тривожу...“». Літературний портрет Володимира Яворівського» (2007).

Постановка завдання. З огляду на широту охоплених тем, до яких апелюють дослідники, актуально звернутися до мемуарного матеріалу сучасників В. Яворівського, завдяки якому увиразнюється образ письменника і громадсько-політичного діяча, відкриваються нові грані його творчого феномену.

Виклад основного матеріалу. Своїми духовними вчителями В. Яворівський вважав Павла Загребельного й Олеса Гончара, щиро захоплювався їхнім письменницьким талантом. В інтерв'ю для львівської газети «Ратуша» 2004 року В. Яворівський зізнався у симпатіях до П. Загребельного: «Я захоплююся цим чоловіком. Йому вісімдесят років, а з нього просто рине енергетика, розум, пам'ять, думки» [1]. Як і нарікав на те, що політика втрутилася в його життя й суттєво скорегувала творчі плани: «В мене багато незакінчених творів. Ця дурна політика мене наздогнала на половині мого роману «Друге пришестя» про останні роки життя Тараса Шевченка. Мене покликали на виборчу кампанію, і я став депутатом СРСР. І цей роман постійно стоїть у мене перед очима, я мушу до нього повернутися, але вже багато чого забув – минуло п'ятнадцять років» [1].

У передмові до видання листів О. Гончара (2008) В. Яворівський у постскрипті згадує 1969 рік, коли, прибувши зі Львова до Києва у творчих справах (привіз до друку свою третю книгу прози), за сприяння Є. Гуцала вперше гостював у квартирі О. Гончара. На той час письменник уже був знайомий із творчістю В. Яворівського, тому очна розмова двох літераторів додала ще більшої приязні між ними й О. Гончар написав передмову до книжки молодого автора, надрукованої у московському видавництві «Молодая гвардия». Важливі деталі про В. Яворівського як письменника фіксують «Щоденники» О. Гончара. У записі від 11 лютого 1979 р. літератор, як сумлінний читач періодики, захоплено писав про надруковану в «Літературній Україні» статтю В. Яворівського та про висловлену у ній думку про те, що «сучасній людині, крім відчуття рідного дому, властиве ще й відчуття планети. Яке точне спостереження! – констатував О. Гончар. – Взагалі Яворівський, я певен, талант непересічний, красивий, благородний, як хочеться, щоб талант цей розкрився повністю, на всю свою силу...» [5, с. 364]. Або взяти відгук В. Яворівського про Чорнобильську трагедію, який по-особливому вразив О. Гончара: «У «Правді» стаття В. Яворівського про Чорнобиль. Правда. Схвилювала до глибини душі» [6, с. 95], – йдеться у записі від 23 травня 1986 року. Своє міркування про страшне атомне лихо ХХ століття О. Гончар викладав у пізніших записах. Реагуючи на виступ В. Яворівського в одній із передач про ЧАЕС, що «людство пішло не тим шляхом», О. Гончар у щоденникових записах 1990 року писав: «Не здається, а точно, що не тим! Чорнобиль – це не випадковість, це закономірність злочинної діяльності і відомств, і всього керівництва цієї бездарної, потворно розбухлої, покараної Богом держави...»

Що нас жде? 70 років тільки те й роблять, що нищать, нищать Україну різними способами, але як цілеспрямовано! Від «великого перелому», та голодомору, та 37-го, та воєн і аж до Чорнобиля! Як ще ми живем? І хочеться думати, що й житимем на зло всім катам, розпинателям...» [6, с. 316]. А проте, як актуально звучать ці рядки нині, коли Україна перебуває в активній фазі війни з північним сусідом, коли московський кат продовжує розпанахувати українську державу вздовж і впоперек вбивчими ракетами, «шахідами», гранатометами, забруднюючи українські землі фосфорними бомбами та мінами. Вже не кажучи про ядерний шантаж з боку російської федерації, коли під обстрілами перебуває найбільша у Європі

і третя у світі Запорізька атомна електростанція чи масованим обстрілам піддається вся українська енергетична система.

Зі щоденникових записів О. Гончара довідуємося, що перед тим, як надрукувати свої твори, В. Яворівський довіряв написане своєму духовному навчителю, котрий настановлював молодого письменника на творчі ідеї. Прикладом є роман «Автопортрет з уяви» В. Яворівського про народну художницю Катерину Білокур, який побачив світ у 1982 році. Двома роками раніше 8 листопада 1980 р. О. Гончар занотував у щоденнику: «Читаю «Автопортрет» Яворівського. Багато мудрості молодого, вчасної» [5, с. 436]. І як продовження цієї історії автор «Щоденників» зробив цікаве уточнення. Звіряючи свої враження від перегляду ювілейного вечора В. Яворівського з нагоди його 50-річчя у 1992 р., О. Гончар з певним натяком констатував: «Показують вечір (ювілейний) Яворівського. Політик. Відповіді точні, сміливі, блискучі. Про літературу майже не говорив. Сказав тільки, що дорожить своїм романом про Білокур. Забув лише сказати, хто порадив йому цю тему...» [6, с. 446]. Разом з тим при кожній слушній нагоді В. Яворівський з особливою повагою і вдячністю невтомно підкреслював значущість постаті О. Гончара не лише в його особистій долі, а й в історії України. Приміром, у четвертій книзі публіцистики В. Яворівського «Що ж ми за народ такий?..», написаної за матеріалами радіопередачі «20 хвилин з Володимиром Яворівським», у розділі «Козацька країна. Вчора. А назавжди?», апелюючи до постаті відомого архієпископа, мандрівника і письменника ХVII ст. Павла Алеппського (Халебського) та цитуючи рядки із його мандрівних записів, письменник зауважував: «Спасибі тобі, друже Павле, що ти денно і нічно записував усе, що бачив і чув у моїй благословенній, найріднішій на цій велетенській земній кулі, серед цього багатолікого людства, країні. Дякую тобі через три з половиною століття за твій дивовижний педантизм та цікавість, неупереджений зір і розум.

Після твоїх відвідин у долі моєї нації було всілякого. Були ганьба і слава, були зрадники і лицарі-одчайдухи. Було жахливе колоніальне рабство, але й були колосальні спалахи нашого невмирущого духу. Були в нашій стражденній історії Маланчук і Щербицький, але ж були Калнишевський, Мазепа, Шевченко, Франко, Стус, Гончар, В'ячеслав Чорновіл...» [8, с. 110]. Як бачимо, ім'я О. Гончара В. Яворівський залучає до когорти найславетніших українців. Або у розділі «Українська версія свободи», відповіда-

ючи на листи радіослухачів, які ділилися своїми роздумами про українські реалії та переповідали власні життєві історії, В. Яворівський вкотре згадував світочів української культури, завдяки яким Україна вистояла і зберегла своє національне обличчя: «Ми три з половиною століття фактично перебували у стані анабіозу, безпам'ятства, відчуження від самих себе. Нагадували про наше існування лише відчайдушні одинаки: Мазепа, Шевченко, Франко, Леся, Міхновський, Донцов, Хвильовий, Малишко, Сосюра, Бандера, Гончар, Загребельний, Стус, Світличний, Вінграновський, Миколайчук, Вячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко... Поповніть цей ряд самі, люди добрі» [8, с. 379]. І мислячі радіослухачі відповідали взаємними роздумами, як наприклад, уведений у розділ «Ми. Дуже особисте» цитований лист жительки села Літки К. Юрченко з Київщини. У ньому дописувачка порушувала проблему алкоголізму, питання культури мови та писала про зневажливе ставлення до села: «Ось недавно по телебаченню демонстрували фільм „Дякую тобі за все”. І якщо хто уважно дивився, то зрозумів, яка у тому фільмі закладена просто-таки зневага до села і до всього сільського, до селян-трудівників... „Как ты держишь ребенка – село, да и только!” Це лише одна фраза з вуст героїні – Вероніки. А чи знає ота Вероніка, що сільська жінка-кріпачка виколисала “по-сільські!” великого Шевченка, що у сільській хаті народилися Олександр Довженко, Олесь Гончар, Павло Загребельний, Микола Вінграновський, Іван Миколайчук, Вячеслав Чорновіл та багато інших знаменитостей! А наші прекрасні співаки – та вони майже усі із села!» [8, с. 518]. Образи згаданих постатей є утіленням непереможного духу і совісті української нації, титанами художньої мислі й правди, будівничими національної ідеї.

Натомість, повертаючись до щоденників О. Гончара, викликають інтерес записи про В. Яворівського як про майстерного оратора, коли автор описує відзначення 80-річчя з дня народження Юрія Яновського у 1982 році. Проведені з цієї нагоди літературні вечори у київській філармонії та в Кіровограді (нині – Кропивницькому), зібрали чимало учасників, де були виступи й В. Яворівського, які запам'яталися О. Гончару як «змістовні» та «зблискучим лаконізмом». У тодішньому українському письменстві О. Гончар щиро шанував талант письменника В. Яворівського та виокремлював його з-поміж інших. У нотатці від 14-15 листопада 1983 року йдеться про проведення пленуму СПУ, який, за словами О. Гончара, «вийшов змістовний завдяки глибоким виступам

наших прозаїків, людей, що добре знають життя, його проблеми. Роман Федорів, Олег Черногуз, Ген[надій] Довнар, Вол[одимир] Яворівський, Анат[олій] Колісниченко, Іван Немирович показали, яким має бути слово письменника» [5, с. 582]. В. Яворівський захоплював О. Гончара своєю харизмою та гострослів'ям, умінням аргументовано доводити свої переконання, хоч за життя не раз зазнавав критики як від політичних опонентів, так і від колег із творчого цеху. Підтвердженням є вельми прихильний лист О. Гончара, адресований В. Яворівському 22 вересня 1989 року, в якому старший побратим вітає молодшого з блискучим виступом на I-му (установчому) з'їзді Руху, що відбувся 8-10 вересня 1989 року в Києві, де народний депутат СРСР В. Яворівський був обраний рухівцями головою оргкомітету: «[...] Прочитав ще раз вашу доповідь на Установчому з'їзді. Цілком тепер стає зрозумілим, чому всі антирухівські цькувачі, болотна гидь різних рангів сьогодні найчастіше випускають свої жала насамперед проти вас. Бо навіть товстошкірим троглодитам застою Ви дошкулили найбільше. І, мабуть, сама мудрість поколінь сприяла тому, що зроблено цей історичний виступ з таким блиском, з такою елегантною дотепністю, так талановито, гнівно й безстрашно, що віриться: отут і Тарас порадив би!

Вашим словом з чорнобильської ери озвалася до світу своїм болем і своїми надіями сама Україна. Ваше слово, я певен, допоможе багатьом багатьом прозріти, пробудитися, самоусвідомитися, відчути, що, крім усього іншого, в людині є ще й Дух, і він здатен рости, квітнути, засвітитися найвищою правдою життя. Пишу ці рядки, Володю, з гордістю за Вас. Ви звершуєте подвиг. І всі ми це бачимо» [7, с. 301].

Рельєфно постає образ політика-Яворівського у «Спогадах» друга-однодумця не лише у літературних справах, а й у політичних орієнтаціях – Д. Павличка, в яких детально описано події українського державотворення, пов'язані зі здобуттям Україною незалежності у 1991 році. Д. Павличко, як і В. Яворівський та багато інших знакових постатей українського політикуму працював над підготовкою проекту Акту проголошення незалежності України, зміст якого у ніч з 18 на 19 серпня 1991 року оприлюднив В. Яворівський з трибуни Верховної Ради України. «Володимир Яворівський вирвав з моїх рук проект Акта проголошення незалежності, вийшов на трибуну й зачитав його, – зазначає Д. Павличко. – Я не боровся з ним, не виривав з його рук цей документ, сподіваючись, що лагід-

ний гумор В. Яворівського, який справляв добре враження на наших опонентів у залі, прокладе дорогу Актіві до уваги розбурханої більшості, можливо, навіть переконає комуністів, що треба підтримати історичне рішення Верховної Ради» [2, с. 421]. У поданій в спогадах Д. Павличка стенограмі позачергової сесії Верховної Ради Української РСР XII скликання 24 серпня 1991 року у своєму виступі В. Яворівський підкреслив: «Якщо ми прийнемо цей акт, підтвердимо його іншими актами, це буде момент нашої покути перед народом, над яким пронеслася ця страшна хмара. Починаймо працювати» [2, с. 434]. Були й інші важливі події за участю В. Яворівського, які фіксує Д. Павличко. Наприклад, щодо історії створення Народного Руху України, роботу В. Яворівського як одного з лідерів у Координаційній Раді Руху та його виступ у 1990 році разом з І. Драчем, М. Горинем на площі Жовтневої революції у Києві (нині – Майдан Незалежності) проти антисемітизму та будь-якої антинаціональної пропаганди, в тому числі «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» [2, с. 111].

У розділі «Зі «Щоденних записів», датованих 2010 роком, у записі від 3 квітня Д. Павличко пише про свій візит у день народження О. Гончара на його могилу, де вшановували пам'ять видатного літератора промовами В. Яворівського, П. Кононенка, П. Перебийноса, О. Черногуза, С. Гальченка та ін. Критично оцінюючи мовлене про письменника, автор спогадів підкреслив виняткову роль творчого побратима в утвердженні української мови як державної: «Тепер біля могили О. Гончара бринить у виступах фальшивий жаль, про головне ніхто не говорить. А що головне? А те, що Олесь Гончар – це найбагатша, найдосконаліша, найвишуканіша українська мова. Він воскресив сотні рідкісних українських лексем, пов'язав їх із живою мовою своїх героїв. О. Гончар – могутній воїн у боротьбі за державний статус нашої мови» [2, с. 396]. На шляху до творення української держави мовне питання було ключовим вектором політики демократичних сил. Сформоване в 1989 році як суспільно-громадська організація, «Товариство української мови імені Т. Шевченка» на чолі з Д. Павличком взялося утвердити роль української мови як державної після засилля русифікаторської мовно-культурної політики. У радянську добу про значення української мови для розвитку національної культури, за спогадами Д. Павличка, виступав не лише він, а й М. Рильський, П. Тичина, О. Гончар, що з погляду компартійної ідеології

мало небезпечний характер. В інтерв'ю з журналістом В. Краснодемським із нагоди створення Товариства української мови імені Т. Шевченка опублікованим у «Радянській Україні» 15 квітня 1989 р., Д. Павличко наголошував: «Турбота про мову не є тимчасовою турботою ні для мене, ні для моїх товаришів, українських письменників. Українська література завжди турбувалася про долю українського слова. Але тільки нині ми – і письменники, і не письменники – діждалися пори, коли проблему мови можна вивести зі стану болю, зі стану нездорового у стан, що буде породжувати любов, даватиме духовну рівновагу народові. І це, мабуть, найважливіше, що принесла нам Перебудова» [3, с. 44]. Питання державності української мови, за словами Д. Павличка, порушувалося ним неодноразово, зокрема на пленумі Спілки письменників України у 1987 р. До числа «ударної, бойової групи» в СПУ він зараховував І. Драча, В. Яворівського, П. Осадчука, А. Тарана, П. Мовчана, які не лише підтримували, а всіляко відстоювали право мати незалежну українську державу. Безапеляційні твердження висловлював Д. Павличко в інтерв'ю з Миколою Вереснем 4 жовтня 1995 року: «Без таких людей, як Іван Драч, Михайло Горинь, Богдан Горинь, Левко Лук'яненко, Володимир Яворівський, Ігор Юхновський, Володимир Пилипчук, В'ячеслав Брюховецький, Володимир Черняк, Михайло Косів, В'ячеслав Чорновіл, Ярослав Кендзьор, Іван Заєць, Юрій Щербак, Володимир Василенко, Костянтин Морозов не могло відбутися найголовніше дійство української історії наприкінці ХХ століття – проголошення самостійної України. Звичайно, мова має йти не тільки про проголошення, а й про зміцнення нашої державності в усіх важливих сферах національного життя» [4, с. 132].

Проблема української мови від початку проголошення незалежності України у стінах Верховної Ради, як і в суспільстві, викликала гострі дискусії, набувши політичного характеру та стала засобом маніпуляцій з боку проросійських сил. Щоб утвердити статус державної мови на законодавчому рівні, не вистачало політичної волі, хоч, як стверджує Д. Павличко, його соратники – народні депутати П. Мовчан, В. Яворівський давно «на високому юридичному рівні» опрацювали проекти законів про «українську мову як єдину державну й найважливіший чинник об'єднання українців з різних областей в єдину націю» [4, с. 373]. У цілому від перших прокламацій до реального втілення в дію знадобилося фактично три десятиліття, щоб Верховна Рада таки спромоглася ухва-

лити закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2019 році. За рік до того майже півтори сотні видатних учених, громадських діячів, письменників і митців публічно зверталися до народних депутатів підтримати закон про мову, серед підписантів звернення таких, як І. Дзюба, І. Вакарчук, В. Агеєва, І. Калинець, С. Хмара, І. Юхновський, фігурувало й ім'я В. Яворівського.

Висновки. Офіційно зійшовши з політичної арени після депутатства до Верховної Ради України 1-го, 2-го, 4-го, 5-го, 6-го, 7-го скликань,

В. Яворівський продовжував залишатися у вирі політичного життя. В авторських теле- та радіопрограмах – «Що ж ми за народ такий», «20 хвилин з Володимиром Яворівським» він порушував гострі суспільно-політичні теми, балансує у творчості між публіцистикою та художньо-історичною романістикою. Проаналізовані щоденникові й мемуарні джерела розширюють уявлення про В. Яворівського як про письменника, політика, громадянина, а найголовніше – як про Людину, котра своїми діями посіла почесне місце у пантеоні борців за самостійність України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дубич Л. Володимир Яворівський: «Ця дурна політика наздогнала мене на половині роману...». *Львівський портал* : веб-сайт. URL: <https://portal.lviv.ua/uncategorized/2004/03/18/145001> (дата звернення: 9.11.2022).
2. Павличко Д. Спогади. Т. 1. К. : Ярославів Вал, 2015. 488 с.
3. Павличко Д. Спогади. Т. 3. К. : Ярославів Вал, 2017. 496 с.
4. Павличко Д. Спогади. Т. 5. К. : Ярославів Вал, 2019. 712 с.
5. Гончар О. Щоденники : У 3-х т. Т. 2. (1968–1983) / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр. К. : Веселка, 2008. 607 с.
6. Гончар О. Щоденники : У 3-х т. Т. 3. (1984–1995) / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр. і доп. К. : Веселка, 2008. 646 с.
7. Гончар О. Листи / упоряд. В. Д. Гончар, Я. Г. Оксюта; передм. В.О. Яворівського; вст. слово Я. Г. Оксюти; післям. Р. М. Лубківського. К. : Укр. письменник, 2008. 431 с.
8. Яворівський В. Що ж ми за народ такий?...: Книга четверта. Хроніка розчарування і надії. К. : Укр. письменник, 2010. 591 с.